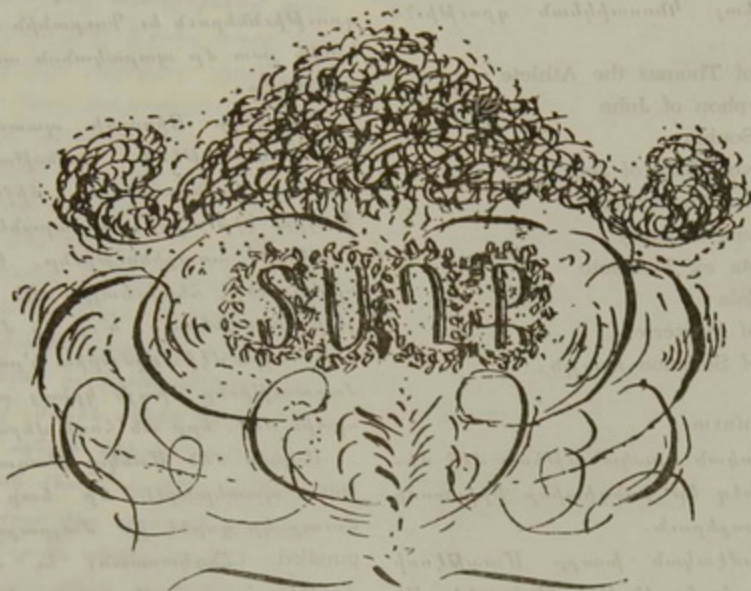

ԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՓՈՐՉ ՄԸ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻ

Հայ հեղափոխութեան ֆեդերատիվ Պետրոս Դուրեանի (1852 Մայիս 20—1872 Յունուար 21) գրական ծառայութիւնը բաղկացած է ֆերբուսման, քատրերգութիւններէ, ինչպէս նաեւ տասնեակ մը նամակներէ եւ դամբանական մը: Անուրանալի է որ այս խումբին մէջ ֆերբուսմանը կը հանդիսանան անհամեմատօրէն բարձր, արժէքաւոր ու արուեստի կատարելութեան հասած ստեղծագործութիւններ, որոնց շնորհիւ քաղաքական վաղաժամեակ այդ Պոլսեցիքն դարձած է համար Հայութեան ամենէն սիրելի գրագէտներէն մին:

Սակայն իր ֆերբուսման նակատագիրը, նման իր սեւ բախտին, տխուր պատմութիւն մըն է: Թերեւս աներաժեշտ է այստեղ խօսիլ այդ նակատագրէն, աւելի տրամաբանական, հասկնալի ու պատճառաբանուած դարձնելու համար ուղղումներու եւ բնագրային վերականգնումի ներկայ վտորդը:

Բանաստեղծին մահէն անմիջապէս յետոյ, շնորհիւ Սկիտարի Ընթերցասիրաց Ընկերութեան փութաբանութեան՝ կ'որոշուի հատորի մը մէջ ամփոփել Դուրեանի ստեղծագործութիւնները, ֆերբուսած ու քատրերգութիւն: Ասիկա՝ նախ կորուստէ փրկելու համար Հայ Դրականութեան պատկանող անգնահատելի գանձեր, եւ ապա իրագործած ըլլալու տարաբախտ Սկիտարցիին ջերմ իղձը, իր ափ մէջ ֆերբուսմանը կատարուած տեսնելու: Հաւաքուած նիւթերէն ֆերբուսմանը կը յանձնուին այդ օրերու շեշտակաւորներէն Սիմոն Ֆելէկեանի խմբագրութեան, իսկ քատրերգութիւնները՝ Յակոբ Պարոնեանի: Այս վերջինը, դասաւորուել մը ետք՝ քատրերգութիւնները տպարան կը յանձնէ, մինչ Ֆելէկեան իրեն վստահուած խմբագրական աշխատանք կը վերածէ սրբագրութեան աններելի յանցանքին: Հատորը, ուրեմն, կատարակուած բանաստեղծի մահէն զբերէ տարի մը ետք՝ 1872-ին, «Տաղ Եւ

Թատրերգութիւնի Պետրոս Դուրեան» տիտղոսով, ծանր մեղքը ունի կատարուած այդ «սքր-րագրութիւններն»: Ան, միւս կողմէ, չի պարունակեր Դուրեանի նամակները:

Կ'անցնին խառն տարիներ, մանաւանդ քառերայնադերը, քափառիկ կեանք մը կ'ունենան: 1890-ական թուականներուն Պոլսահայ մը՝ Բարսեղ Ե. Էփէրեան (յետոյ Բախան) կը հետաքրքրուի Դուրեանի կեանքով ու գրականութեամբ, կը հաւաքէ բանաստեղծին ժամանակակիցներէն այն բոլոր մանրամասնութիւնները որոնք չէին մոռցուած, նկարը գծել կուտայ, եւ կը ձեռնարկէ Դուրեանի գործերու տպագրութեան՝ ձեռագիրներու տետրակի մը վրայէն ուղղելով Ֆէլէկեանի «սքրագրութիւն»ները: Հասորը, լոյս տեսած 1893-ին «Տաղի Եւ Թատրերգութիւն», Նամականի, Դամբանական, Տաղանագիր» տիտղոսով, աւելի խմբամասով եւ ճշգրիտ քան առաջինը: Նախ՝ որ հատորին մաս կը կազմէին նամակները, եւ մանաւանդ այն պատճառաւ որ վերցուած էին Ֆէլէկեանի փոփոխութիւնները: Սակայն, ինչպէս Արշակ Զօպանեան շուտով կը նկատէ, Էփէրեանի հրատարակութիւնն ալ հեռու էր կատարելալ ըլլալէ եւ չէր ներկայացներ Դուրեանի գործածներուն եւ նամակներուն *հաւաքաւոր* տպագրութիւնը: Որովհետեւ ապրելով Համիտեան հետգիտել յստացող բնակչութեան ներքին, Էփէրեան պարտաւորուած էր. Թուրք գրաքննութեան իսկ ստիպումով, հատորէն դուրս ձգել բանաստեղծին հայրենասիրական-ազգասիրական գործածները, քիւով *եօր* հատ (*էրզնէ Առ Հայաստան*), «Ե Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն. Հայրիկին», «Ե Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին», «Հայրիկին Հայոց», «Նոր Ան Օրեր», «Երգ Մարտին Վարդանանց» եւ «Երկրորդ Հայուն», կրճատել (երկու տունով) «Սիրեցէի Զ'միման» գործածը, վերցնել վերնագիրը «Երկունի» գործածին, դուրս ձգել ամենէն կարեւոր տողը «Եւ Յաւը» գործածին («Հայրենիք մը ունիմ քշուտ») եւ այլն: Իսկ քառերայնութիւններէն տպուած են միայն երկուքը՝ «Թատրոն» եւ «Վարդ Եւ Շուշան», Նոյնիսկ երէ շշուտի որ դուրս ձգուած գործածները կը ներկայացնեն Դուրեանի սկզբնական շրջանի եւ արուեստի տեսակետէն բոլոր ստեղծագործութիւնները, դարձեալ հասցուածք մեծ վնաս մը պէտք է համարել բանաստեղծին համար մասնաւորապէս եւ Հայ Գրականութեան՝ ընդհանրապէս: Որովհետեւ, նախ ընթերցողները կը գրկուէին Դուրեանի *լրի* հաւաքածոն ունենալու կարելիութենէն, եւ, մանաւանդ, այս ձեւով անկարելի կը դառնար վերոյիշեալ *եօր* գործածներէն վերցնելու Ֆէլէկեանի «սքրագրութիւն»ները: Հետեւաբար անոնք ցարդ մեղի ծանօթ են ներմուծուած եւ արուեստական փոփոխութիւններով. այս պարագան աւելի ծանրակշիռ կը դառնայ երբ նկատի ունենանք այն հանգամանքը՝ որ *Ֆէլէկեան առաւելաբար Հայրենասիրական Գործածները «Սքրագրած»* է, մինչ հազար քանի մը բառ կամ արտայայտութիւն փորձած է փոփոխութեան ենթարկել մնացեալ բնագրական ստեղծագործութիւններէն: Բաց աստի, Էփէրեանի հրատարակութեան մէջ կան ընթերցումի սխալներ, որոնց յանցանքը յաճախ Ֆէլէկեանինն է. որովհետեւ Էփէրեան Դուրեանի ձեռագիր տետրակը իր տրամադրութեան տակ ունենալով հանդերձ եւ ուղղումներ ընելով մէկտեղ՝ յաճախ Ֆէլէկեանի սխալ ընթերցումները կրկնած է եւ կամ, ինչ որ ամբարձրելի է, երբեմն պահած Ֆէլէկեանի «սքրագրութիւն»ները: Այսպէս, «Ա» վերնագրուած գործածին մէջ Ֆէլէկեան հետեւեալ երկու տողը կը բերէ.

*«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին
Չոր տերեւոց վրայ՝ սրբուն մերկ աշուն»*

Իսկ Էփէրեան կը կարդայ՝

*«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին,
Չոր տերեւոց վրայ սրբուն մերկ աշուն»*

մինչ բնագիրն է՝

*«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին
Չոր տերեւոց վրայ՝ սրբուն դորս աշուն»:*

Հոս երեւում կու գան Բէ՛ սխալ ընթերցում (*Չոր-Չոր*) եւ Բէ՛ «սքրագրութիւն» եւ այդ «սքրագրութեան» պահպանում Էփէրեանի կողմէ (*գորս-մերկ*): Անգղաւորութիւն եւ ըմբռնումի պակաս՝ որոնք իմաստի փոփոխութիւն յառաջացուցած են:

Էփէրեան մանր փոփոխութիւններ եւս ըրած է նամակներուն մէջ. օրինակ՝ Տիգրան Աղամբանի ուղղուած նամակը (էջ 230) իր հրատարակութեամբ կը սկսի այսպէս.

«Սպասուր,

Մի՛ քողար այդ աշուն հաւաքն. սրտի այս փոփոխիկ թո՛ղ դուրս թալմբէ՛:

Իսկ բնագիրը այսպէս կը սկսի եւ կը վերջացնէ առաջին այդ պարբերութիւնը.

«Սղաւո՛ր»:

Մի՛ քաղեր այդ անհուն հառաչը՝ սրտի այդ փոթորիկը թո՛ղ զուրա ժայթքի... Դու ինձ յիշեցուցեր էիր որ իր (ընդդժուժը Դուրեանին կը պատկանի) հողակոյտին վրայ փունջ մը ծաղիկ սփռեմ. ե՛ս զփութը մը անէծք Աստուծոյ անուանը վրայ թափեցի, աւելի աղէկ չըբէ՛ր. ծաղիկը կը թոռժի, սաղաշն անէծքս Աստուծոյ կողը խրեցաւ»:

«Տրտունջք»-ի Դուրեանն է այստեղ մոնէզը, երբ մնաւանդ ակնարկուած մեռելը իր սիրելիագոյն քարեկամ Վարդան Լուրփեանն է. ո՛չ ոք պէտք է իրաւունք ունեցած ըլլայ կէտ մը իսկ փոխելու կամ յապաւելու. բանաստեղծին ժառանգութենէն:

✱

Էփեքնեանի հրատարակութենէն ետք, վաղամեռիկ բանաստեղծին եզրայրը՝ եղիշէ Վրդ. Դուրեան (ապա Արեւիկայիսպոս եւ Պատրիարք Կ. Պոստոյ եւ երուսաղէմի) կը ջանայ հաւաքել քերթողին ձեռագրերը: Այդ հաւաքումն է որ հետը կը բերէ երուսաղէմ եւ որ, իր վախճանումէն յետոյ (1930) ի պահ կը դրուի Պատրիարքարանին մէջ: Այդ հաւաքումը կը բաղկանայ հետեւեալներէն.

1) Ա. ՏԵՏՐԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐՈՒ

Կը պարունակէ քանիսն քերթուածներ: Ապահովաբար սեւագրութեան տեսք մըն է, կամ սկզբնական օրինակում մը տարբեր տեսքով: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Պ. Դուրեան. Տետր Առաջին. 1871»: Վերջին երեսն վրայ ունի Դուրեանի կողմէ կատարուած գծագրութիւն մը, զոր Թէոդիկ տպած է իր Տարեցոյցի 1914-ի էջ 19-ին վրայ: Նոյնը, աւելի մեծ-ցում, տպուած է Վահրամ Թէրզիպաշեանի «Պետրոս Դուրեան» մեծագրութեան մէջ (Հայ-կական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1959, էջ 187):

2) Բ. ՏԵՏՐԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐՈՒ

Կը պարունակէ երեսունվեց քերթուածներ: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Տաղ. Պ. Դուրեան. 1871»: Կը պակսին 19-20 էջերը, ուր վստահաբար կային «Նուագ է. Տարեդարձիկ ձգտանք Սահմանադրութեան» եւ «Հծծիւնք» քերթուածները: Ապահովաբար Ա. Տետրակին վերանայուած եւ սրբագրուած օրինակութիւնն է, տպագրութեան համար պատրաստուած: Երեսունվեց քերթուածներէն վերջինը՝ «Ա», ամբողջ յուրի վրայ կը գտնուի: Իսկ «Նոր Սեւ Օրեր»-ուն հետ կայ նաեւ «Մամուլ»-ի Տ Հոկտեմբեր 1871-ի քիւով նոյնին տպագրութեան մէկ օրինակը: Այս Տետրակին մէջ են Սիմոն Ֆելէկեանի կատարած «սրբագրութիւն»ները, տարբեր գոյն մեկնումով եւ երբեմն մատիտով: Իր մեքտը եղած է «սրբագրելի» բառին վրայէն բարակ գիծ մը քաշել եւ տողերուն միջեւ գտնուող ազատ միջոցին վրայ աւելցնել «սրբագրութիւն»ը:

3-4) «ՎԱՐԴ ԵՒ ՇՈՒՇԱՆ»

Թատրերգութիւն, երկու օրինակ, անբառ տետրակներով:

Ա. Տետրակին վերնագիրն է՝ «Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւ Բաւազ. Թատրերգութիւն երգախառն ի չորս արարուածս. Հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իսկիւտար 1867»:

Բ. Տետրակին վերնագիրն է՝ «Վարդ եւ Շուշան. Թատրերգութիւն երգախառն ի չորս արարուածս. Գրեց Պ. Ա. Դուրեան. Իսկիւտար 1867»: Կը բուի քէ այս տետրակին միայն առաջին էջը (անուանաբերը) եւ երկրորդ էջը («Անձինք») Դուրեանի ձեռքով գրուած են. քատրերգութիւնը ուրիշի մը կողմէ ընդօրինակութիւն է: Մնաւանդ որ, միւսներէն տարբեր՝ այս մէկը չունի բանաստեղծին ստորագրութիւնը վերջաւորութեան:

5) «ՍԵՒ ՀՈՂԵՐ»

Թատրերգութիւն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Սեւ Հողեր. Թատրերգութիւն երգախառն յերիս արարուածս եւ ի մի վերջաբան. Հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իսկիւտար 1868»:

6) «ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ»

Թատրերգութիւն: Թերի: Կը պարունակէ միայն քանի մը արարներ, խառն ի խառն, առանց դասաւորուած ըլլալու:

7) «ԱՆԿՈՒՄՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ»

Թատրերգութիւն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Անկումն Արշակունի Հարստութեան. Հեղինակութիւն Պետրոս Դուրեանի. 1870»:

8) «ԹԱՏՐՈՆ ԿԱՄ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐ»

Թատերգություն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Թատրոն կամ Թշուառներ. ժամանակակից բանբանական. Թատերգություն ի հինգ արարածս եւ յ'երիս պատկերս. Պ. Դուրեան 1871»: էջ 48-ի վրայ կայ նաեւ «Յառաջաբան»ը, ուրիշ ձեռքի մը կողմէ (Յ. Պարոնեան?) կատարուած «սրբագրություն»ներով:

9) «ՏԱՐԱԳՒՐ Ի ՍԻՊԵՐԻԱՍ»

Թատերգություն: Միակ անտիպ ձեռագիր, տպուած Պէյրուիի «Սփիւռֆ» Շարաբարեքին մէջ (1961, Իւ 49-52): Տպագրութիւնը կատարուած է խմբագրին՝ Պրմ. Ս. Սիմոնեանի կողմէ, Երուսաղէմի ներկայ հաւաքումէն առնուած ձեռագրին հիման վրայ:

10) ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Տետրակ մը՝ հետեւեալ վերնագրով. «Նամականիք Պետրոս Դուրեանի. 1871»: Բանաստեղծին ձեռագրով, կը պարունակէ հինգ նամակներ.

1) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 5 Փետրվար 1871

2) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 5 Յուլիս 1871

3) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 14 Հոկտեմբեր 1871

4) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 23 Նոյեմբեր 1871

5) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 6 Յուլիս 1871

Վեցերորդ նամակի մը ընդօրինակութիւնը սկսած է, սակայն չէ շարունակած. միայն կրցած է գրել. «Զ. նամակ. Առ Պ. Ա. Լուսինեան»:

Իսկ առանձին բուրգերու վրայ եւ հետեւեալ նամակները, բոլորն ալ բնագիր.

6) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, որ կը համապատասխանէ Էֆէրենեանի հրատարակութեան էջ 249-ի նամակին: Էֆէրենեան իբր բուական կը դնէ «1871 Դեկտեմբեր 10»: Բնագիրը բուական չունի:

7) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 235-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Օգոստոս 13» բուականը:

8) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 238-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Սեպտեմբեր 6» բուականը:

9) Խորէն Նալ-Պէյի ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 227-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Յունվար 22» բուականը:

11) ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

Վարդան Լուրփեանի դազադին վրայ Դուրեանի կողմէ արտասանուած դամբանականին տեղագրութիւնը:

*

Այս ձեռագիրներու գոյութեան եւ Երուսաղէմ գտնուելուն մասին յաճախ տկճար-կութիւններ քրտնէ Կամգուցեալ Ալշակ Զօպանեան «Անհիտի» մէջ, եւ փափաքած որ ա-նոնք հրատարակուին՝ վերջնականապէս ճշդելու եւ ուղղելու համար Դուրեանի երկերէն ներս եղած փոփոխութիւնները: Ինչպէս արդէն կը տեսնուի վերոյիշեալ ցանկէն, ձեռագիր-ներու այս հաւաքումը որեւէ անտիպ չի՝ պարունակել, բացի «Տարագիր Ի Սիպերիաս» բա-նագրութենէն, տպուած «Սփիւռֆ»ի մէջ 1961-ին:

Թեղիկ 1914-ին իր «Տարեցոյց»ին մէջ հրատարակելով «Նուագ է. Տարեդարձի Ազ-գային Սահմանադրութեան» քերթումը, որ մինչեւ այդ օր անտիպ մնացած էր, կ'աւելցնէ. «Միակ անտիպ քերթումը, զոր եղիշէ Արք. Դուրեան հանձնաւ տրամադրել»: Անորոշ այս խօսքէն վ. Թերզիպաշեան հետեւութիւններ կ'ը հանէ եւ կ'ըզակցանէ. «Այս խօսքերից ա-մենայն իրաւամբ կարելի է եզրակացնել, որ Դուրեանի հոգեւորական եղբայրը, որը նոյն-պէս բանաստեղծ է՝ միտիկ-կրօնական քեֆումով, իր ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ ուրիշ անտիպ բանաստեղծութիւններ, ժառանգութիւն մնացած իր ռարացեալ եղբորից: ... Թեո-դիլը... կարողացել է ձեռք բերել այդ տետրակից (կ'աւելարկէ ձեռագիրներու Ա. Տետրա-կին) միայն մի բանաստեղծութիւն, քանի որ եղիշէ Արքեպիսկոպոսը չի ցանկացել աւելի տրամադրել» («Պետրոս Դուրեան», Երեւան, 1959, էջ 188-189): Ապա, Թերզիպաշեան կը հարցնէ Ի՞նչ ո՞ր մնացած է ձեռագիր այդ տետրակը, եւ հաւանական կորուստի մը (1914-ի Մեծ Պատերազմի ընթացքին) պատճառով: Դուրեանը կը բնոյցնէ Դուրեան Սրբազանի վրայ:

Նախ պէտք է շեշտել Ի՞նչ Թեղիկի տեսած ձեռագիր տետրակը կորսուած չէ եւ կը

ներկայացնել Պետրոս Դուրեանի ձեռագիրներու հաւաքման Ա. Տետրակը (ներկայ ցանկին բիւ 1-ը)։ Յետոյ՝ քերեսու հարկ է կրկին անգամ յայտնել որ ամսիպ ո՛չ մէկ նիւր կայ ֆերրուածներու երկու տետրակներուն մէջ։ Իսկ Թէոդիկի տպած «Ազգային Սահմանադրութեան Տարեդարձի» ֆերրուածին մինչեւ 1914 ամսիպ մնացած ըլլալը կարելի է բացատրել հետեւեալ կերպով։ 1872-ի Ընթերցասիրաց-Ֆէլէկեան հրատարակութիւնը կատարուած է Բ. Տետրակին վրայէն, ուր, ինչպէս յիշուեցաւ վերը, կարելի է գտնել Ֆէլէկեանի «Սրբ-բագրութիւն»ները։ Այդ տետրակին մէջէն կը պակսին 19-20 էջերը, ուր պէտք է գտնուած ըլլան «Նաշուածք Մը» ֆերրուածին վերջին (հինգերորդ) տունը, «Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» ֆերրուածը լման եւ «Հծծիւնք»ի առաջին երկու տունները։ Ֆէլէկեան կրնայ առաջին եւ վերջին ֆերրուածները ամբողջացուցած ըլլալ Ա. Տետրակէն կամ այն ատեն գոյութիւն ունեցած ուրիշ որեւէ ձեռագրէ, եւ սակայն նկատի ունեցած չըլլալ որ ամբողջ ֆերրուած մը («Նուագ») դուրս կը ձգէր այս ձեռով։ Արդէն պակսող տունները առաջին եւ վերջին ֆերրուածներուն (հարկի 16 տող), չէին կրնար լեցնել պակսող երկու էջերը լրիւ, քանի որ տետրակին իւրաքանչիւր էջը ունի 28 տող։ Աւելի ճշգրիտ ըլլալով, առաջին եւ վերջին ֆերրուածներու պակսող տունները ունին 16 տող։ «Ազգային Սահմանադրութիւն» ֆերրուածը՝ 34 տող։ Ընդամենը՝ 50 տող։ Իսկ պակսող երկու էջերու տողերու համագումարն է 56 տող։ Տարբերութիւնը՝ 6 տող, պէտք է հաշուել «Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» ֆերրուածին իրբեւ վերնագրի միջոց։

Իսկ Էֆէրեանն նոյնիսկ եթէ տեսած ըլլար այդ ֆերրուածին ձեռագիրը՝ չէր կրնար տպել, գրաբնութեան պատճառաւ։

✱

Քանի մը զիտողութիւններ.

1) Պետրոս Դուրեանի սիրային կեանքին առնչութեամբ, հանելուկ մը գոյութիւն ունի իր ֆերրուածներէն մէկուն՝ «Զ'նէ Պաշտեմ»ի մէջ յիշուած *Պիստոս* անունին շուրջ։ Արշակ Զօպանեան իր ուսումնասիրութեան մէջ («Պետրոս Դուրեան», Թիֆլիս, 1894, էջ 71) կը գրէ. «...այդ աշուրը վաւերական չէ. Դուրեանի ձեռագրին մէջ *Պ...* սկզբնատառը կայ միայն. *Պատուր* վերջէն աւելցուած է, չգիտցուի որո՞ւն կողմէ եւ ի՞նչ նպատակով»։ Իսկ Վ. Թէրզիպաշեան իր յիշուած աշխատութեան մէջ այս մասին կը գրէ. «Ո՞վ է բաժնուած այդ խորհրդաւոր անունն տակ։ Պատահական է արդեօ՞ք, որ Դուրեանին լաւ ճանաչող սկիւտարցիները՝ Ընթերցասիրաց ընկերութեան անդամները, լրացրել են Դուրեանի կիսատ տողը *Պիստոս* անունով» («Պ. Դուրեան», Երեւան, 1959, էջ 146)։ Հակառակ այս երկու հեղինակներու հաւատարմութեան, ձեռագիրներու ուսումնասիրութենէն երեւան կու գայ որ Դուրեան ի՛նքն անձնապէս *Պիստոս* գրած է «Զ'նէ Պաշտեմ» ֆերրուածին մէջ։ Բաղդատելով ձեռագիր երկու տետրակները, կը տեսնուի որ առաջին, սեւագրութեան տետրակին մէջ միայն «Պ...» դրուած է, մինչ երկրորդին մէջ (որ աւելի ուշ ընդօրինակուած է եւ սրբագրութեամբ՝ վերջնական ձեւ ստացած ֆերրուածները կը պարունակէ), «*Պիստոս*» լման ձեռով կ'երեւի, նոյնիման Դուրեանի ձեռագրով։ Հետեւաբար ուրիշներու կողմէ կատարուած կամայական յաւելում մը չէ այդ անունը։ Միւս կողմէ, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել որ «*Պիստոս*» բառը, եօթերորդ տան առաջին տողին իբր վերջին բառ, յանգարանական կամ հնչական ո՛չ մէկ առաւելութիւն կ'ընծայէ բանաստեղծին՝ յաջորդ երեք տողերուն առնչութեամբ. ուրեմն այդ անունը հո՛ւն, յայտնապէս դրուած է իբր բնական եւ զգացական մէկ ներքին ստիպման ու պատճառի արդիւնք եւ քերեսու կը ներկայացնէ իրապէս այդ անունով սիրուած էակ մը։ (Թէրզիպաշեան կը յիշէ Արաքսիա-Պիստոս դերասանուհի մը, Դուրեանի հասակակից եւ Վարդապետի դերասանայտուքին անդամ, որ իր գործունէութիւնը սկսած է 1867-68 բուսականներուն, երբ բանաստեղծն ալ այդ խումբին հետ էր։ Այս բոլորը պարզ գուցադիպութիւնն է. ո՞վ գիտէ։)

2) Արշակ Զօպանեան իր յիշուած ուսումնասիրութեան մէջ (էջ 174) խօսելով Դուրեանի գրելու եղանակին մասին, կ'աւելցնէ որ հեղինակին կողմէ իսկ գօտարուած սրբագրութիւնները երբեմն անճշակ են, ու իբրեւ օրինակ կու տայ հետեւեալ տողը (առնուած բանաստեղծին վերջին՝ «Ա» խորագրուած կիսաւարտ ֆերրուածէն).

Ուր գէթ ցամբած է կանթիկին, առկայք իւրը.

Զօպանեան կ'աւելցնէ. «Դուրեան ցամբածը փոխած է *մարած*։ Իւրին ցամբիւր աւելի ճիշդ չէ՞ քան իւրին մարիլը»։ Պահուած ձեռագրին մէջ սակայն՝ ճիշդ հակառակն է իրողութիւնը. Դուրեան նախ գրած է «*մարած*» եւ ապա բառը փոխած «*ցամբած*»ի, իր իսկ ձեռագրով։

Նոյն զբֆին մէջ, Զօպանեան կու տայ «Սիրեցի Բեզ» քերթումին երկու տարբերակները: Սակայն յայտնաբերուած տպագրական անկանոնութեան մը հետեւանով՝ երկու քերթումներուն առանձին տունները խառնուած են իրարու եւ յաջորդականութիւնը այս ձեւով խանգարուած է: Երկու տարբերակներուն տուններուն համադրմամբ բնաւ է: Զօպանեանի տպածին մէջ 1, 2, 3, եւ 4 տունները կը ներկայացնեն Ա. տարբերակին առաջին չորս տունները, եւ մնացեալ տունները կը սկսին 9-էն եւ կը շարունակուին ամբողջութեամբ մինչեւ 12, ներառեալ: Աստի կը ներկայացնեն Ա. տարբերակը, զնշուած՝ Դուրեանի կողմէ ձեռագիր Ա. Տետրակին մէջ: Միւս տունները, այսինքն 5, 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 եւ 20 կը ներկայացնեն Բ. տարբերակը, որ է ծանօթ «Սիրեցի Բեզ» քերթումը՝ 10 տուններով:

3) Զետագրի Ա. Տետրակը կը բովանդակէ 29 տաղեր, առաւել՝ երկու տարբերակներ («Սիրեցի Բեզ» եւ «Զօնիկ»): Իսկ Բ. Տետրակը պարունակած է 36 տաղեր, որոնցմէ երկուքը («Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» եւ «Հծծիւնք») կը պակսին՝ 19-20 էջերը ինկած ըլլալով: Երկու տետրակներուն բովանդակութիւնն է հետեւեալը.

Ա. ՏԵՏՐԱԿ

Բ. ՏԵՏՐԱԿ

- 1 Իզձֆ Հայրենասիրի
- 2 Սիրեցի՛ Բեզ Զմիմեանս
- 2բ Սիրեցի Բեզ (Զնշուած հեղինակին կողմէ. տարբերակ ԲԻ. 16-ի)
- 3 Պէտք է Մեռնի՛ր
- 4 Յընտրումն Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին
- 5 Ի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին
- 6 Հայրիկն Հայոց
- 7 Երգ Պատերազմի վարդապետ
- 8 Աս Կոյսն
- 9 Վիշտֆ Հայուն
- 10 Կոյսն Լէնալ
- 11 Նայումա՛մ Մի
- 12 Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան
- 13 Հծծիւնք (Զնշուած հեղինակին կողմէ. տարբերակ ԲԻ. 22-ի)
- 14 Մանուկն Աս Խաչ
- 15 Իցի՛ր Թէ
- 16 Սիրեցի՛ Բեզ
- 17 Սիրի
- 18 Դրժիկ
- 19 Լընակ
- 20 Թրքուհին
- 21 Դիշեր Մի
- 22 Զօնիկ
- 23 Նէ
- 24 Աս Մայիս
- 25 Առաջին Կասկած
- 26 Վերագրեալ Տաղէն Օր Մը Վերջը
- 27 Զճէ Պաշտեմ
- 28 Կոկոն-Մաղկունք Կոյսին
- 29 Սե՛ւ, սե՛ւ

- 1 Իզձֆ Աս Հայաստան
- 2 Սիրեցի՛ Բեզ Զմիմեանս
- 3 Պէտք է Մեռնի՛ր
- 4 Ի Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն. Հայրիկին
- 5 Ի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին
- 6 Հայրիկն Հայոց
- 7 Երգ Մարտին Վարդապետ
- 8 Նէ
- 9 Աս Կոյսն
- 10 Վիշտֆ Հայուն
- 11 Կոյսն Լէնալ
- 12 Նայումա՛մ Մը
- 13 (Զետագրին 19-20 էջը ինկած: Ազատագրութեան զօրութեան հերթական Վաճառագործութեան» զերթումը)
- 14 (Զետագրի Թափած 20րդ էջը: Ազատագրութեան զօրութեան հերթական զերթումը)
- 15 Զօնիկ
- 16 Մանուկն Աս Խաչ
- 17 Իցի՛ր Թէ
- 18 Սիրեցի Բեզ
- 19 Սիրի
- 20 Դրժիկ
- 21 Լընակ
- 22 Թրքուհին
- 23 Ներսէս
- 24 Տրտունք
- 25 Զգու՛մ (Օր Մը Վերջը)
- 26 Զճէ Պաշտեմ
- 27 Կոկոն-Մաղկիկ Կոյսին
- 28 Սե՛ւ, Սե՛ւ
- 29 Աս Մայիս
- 30 Մանիշակ
- 31 Իմ Հանգիստը
- 32 Նոր Սեւ Օրիկ (Կը զանուի Նաւ. «Մամուլի մէջ տպուածին մէկ օրինակը)
- 33 Իմ Յուր
- 34 Նուէր Յիշատակի Աս Պ. Յ. Ճանփէտեան. Յո՛ւշք
- 35 Ի Գերեզմանն Ամենասիրելոյ վարդապետ Լուրֆեանի. Հեծեծմունք
- 36 Ա. (Տետրակէն անշուտ՝ առանձին թուգթի վրայ)

4) Ընթերցասիրաց-Ֆելիկեան հրատարակութիւնը կը պարունակէ 37 փերուած: Տարբերակներ չունի: Հրատարակուած է ձեռագրի Բ. Տնտրակին հիման վրայ, ուր, ինչպէս յիշուեցաւ, կը գտնուին Ֆելիկեանի «սրբագրութիւն»ները: Էֆէրենեան հրատարակութիւնը կը պարունակէ 32 փերուած, առանկ չորս տարբերակ («Պէտք է Մեռնի», «Սիրեցի Բեզ», «Եղի՛ւ Թէ» եւ «Վիշտի Հայուն»): այս վերջինը՝ աղետաւորուած եւ միայն ... եօր տող): Երկու հրատարակութիւններուն բովանդակութիւնն է հետեւեալը (միայն տաղեր)։

ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ-ՖԵԼԵԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԷՔՄԷԲՃԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

- 1 Իզճի Առ Հայաստան
- 2 Եղի՛ւ Թէ
- 3 Մանուկն Առ Խաչ
- 4 Ի Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն. Հայրիկին
- 5 Մանիշակ
- 6 Ի Գիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին
- 7 Սիրեցի Բեզ
- 8 Հայրիկն Հայոց
- 9 Նոր Սեւ Օրեր
- 10 Սիրելի
- 11 Երգ Մարտին վարդանանց
- 12 Լնակ
- 13 Պէտք է Մեռնի՛լ
- 14 Առ Մայիս
- 15 Թրքուհին
- 16 Նէ
- 17 Վիշտի Հայուն
- 18 Սիրեցէ՛ք Զմիմեանս
- 19 Ներա Հետ
- 20 Առ Կոյսն
- 21 Կոյսն ԼԷԽԱՅ
- 22 Նայուածք Մը
- 23 Գրծել
- 24 Զնէ Պաշտեմ
- 25 Սե՛ւ, սե՛ւ
- 26 Կոկոն-Նաղիկ Կուսին
- 27 Ի Գերեզմանն Ամենասիրելոյ վարդան Լուրժեանի. Հեծեծմունք
- 28 Հծծիւնք
- 29 Յօնիկ
- 30 Նուր Յիշատակի Առ Յ. Հանժեմեան. Յուշ
- 31 (Մերձ Ի Մահ Գրուած) Տրտունչ
- 32 Զգուում (Օր Մը վերջը)
- 33 Իմ Մահը
- 34 Ի՛նչ Կ'ըսեն
- 35 Իմ Հանգիստը
- 36 Իմ Յաւը
- 37 Ա.

- 1 Եղի՛ւ Թէ
- 2 Մանուկն Առ Խաչ
- 3 Մանիշակ
- 4 Սիրեցի Բեզ
- 5 Սիրելի
- 6 Լնակ
- 7 Պէտք է Մեռնի՛լ
- 8 Առ Մայիս
- 9 *** (Երբեք չի կարգաւորուած)
- 10 Նէ
- 11 Սիրեցէ՛ք Զմիմեանս
- 12 Ներա Հետ
- 13 Առ Կոյսն
- 14 Կոյսն ԼԷԽԱՅ
- 15 Նայուածք Մը
- 16 Գրծել
- 17 Զնէ Պաշտեմ
- 18 Սե՛ւ, սե՛ւ
- 19 Կոկոն-Նաղիկ Կուսին
- 20 Ի Գերեզմանն Ամենասիրելոյ վարդան Լուրժեանի. Հեծեծմունք
- 21 Հծծիւնք
- 22 Յօնիկ
- 23 Նուր Յիշատակի Առ Պ. Յ. Հանժեմեան. Յուշ
- 24 Տրտունչ
- 25 Զգուում (Օր Մը վերջը)
- 26 Իմ Մահը
- 27 Ի՛նչ Կ'ըսեն
- 28 Իմ Հանգիստը
- 29 Իմ Յաւը
- 30 *** (Պէտք է Մեռնի՛լ տարբերակը)
- 31 *** (Առ Մայիս Օրն երջանիկ...)
- 32 Մնաս Բարեւ՛ւր (Սիրեցի Բեզ տարբերակը)
- 33 *** (Փոխանակ Բազմը Օրորենք...)
- 34 Կը Սիրեմ Զեզ (Եղի՛ւ Թէ տարբերակը)
- 35 Հայուհին
- 36 Ա.

Հետեւաբար, ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ ցանկերէն, Պետրոս Դուրեանի տաղերը քիով քան որ Բ. Տնտրակին ունենալու հինգ տարբերակներ՝ «Սիրեցի Բեզ», «Զօնիկ», «Պէտք է Մեռնի», «Եղի՛ւ Թէ» եւ «Վիշտի Հայուն»։

5) Ընթերցասիրաց-Ֆելիկեան հրատարակութեան մէջ տաղերը կը հետեւին կամայական դասաւորումի մը: Նոյնն է պարզան էֆէրենեան հրատարակութեան: Անձնապէս կը խորհիմ որ յարմարագոյն լուծումն է պահել Պետրոս Դուրեանի դասաւորումը (Բ. Տնտրակ), որ արդէն կ'ընդգրկէ փերուածներուն մեծ մասը: Այդ ցանկին վրայ հարկ պիտի ըլլար աւելցնել չորս տաղեր՝ «Իմ Մահը», «Ի՛նչ Կ'ըսեն», «Հայուհին» եւ «Առ Մայիս Օրն

երջանիկ»։ Այս ձևով, կարելիութեան սահմաններում մէջ յարգուած պիտի ըլլար տարա-
բախտ հեղինակին ալ բաղձամբ, քանի որ երկու տետրակներուն մէջ նոյն դասաւորումը
պահուած է, որմէ կրնայ հետեւեցնել թէ Դուրեան կրնար նախասիրութիւն մը ունեցած ըլ-
լալ նման դասաւորումի մը համար։

6) «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»ի մէջ (1966, Իւ 2, էջ 165) Ա. Ս. Շարուր-
եան կը գրադի Դուրեանի բնագիրներուն խնդրով և քանի մը հարցեր մէջտեղ կը բերէ։ Ներ-
կայ փորձը կը բաժնայ, ի միջի այլոց, պատասխանել այդ հարցումներուն եւ միաժամանակ
լուսարանել մուր մնացած բնագրային զանազան կէտեր։

7) Պետրոս Դուրեանի տաղերուն ամբողջական եւ ճշգրիտ հրատարակութիւնը
անհրաժեշտութիւն մըն է։ Անհրաժեշտութիւն մը՝ որ երկար տարիներէ ի վեր զգացուած
է եւ որ սակայն կարելի չէ եղած ցարդ իրագործել։ Բնագիրներու վերականգնումի մերկայ
փորձը առաջին քայլն է նման ձեռնարկի մը։

Աշխատութեան մէջ նկատի առնուած են *Միմիա* Պետրոս Դուրեանի երկու ձեռա-
գիր տետրակները եւ Ընդերքասիրաց-Ֆելէկեան ու Էֆէրեան զոյգ հրատարակութիւննե-
րը։ Այս երկուքն իսկ եղող հրատարակութիւնները նկատած եմ մէկուն կամ միւսին սխալ-
ները ակամայ կրկնող տպագրութիւններ։

Ներկայ փորձին մէջ Ընդերքասիրաց-Ֆելէկեան հրատարակութեամբ լոյս տեսած
քերականները դրուած են միշտ ձախ էջին վրայ, իսկ դիմացը՝ Դուրեան բնագրի քեր-
ականները (Բ. Տետրակ)։ Էֆէրեանի սխալները կամ տարբերութիւնները ցոյց տրուած են
իւրիւ ծանօթագրութիւններ՝ աջ էջին տակը։ Այդ տարբերութիւններուն մէջ նկատի առ-
նըւած չեն յաճախ կետադրութեան փոփոխութիւնները, բացի այն պարագաներէն՝ երբ նման
բան մը իմաստի ալ փոփոխութիւն պիտի յառաջացնէր։

Այս աշխատութեան մաս չի կազմեր նամակներու եւ քատրերգութիւններու
համեմատական հրատարակութիւնը։ Այդպիսի ձեռնարկ մը կը կարօտի տեղի ժամանակի,
առատ համբերութեան եւ տփնաջան աշխատանքի։

Հայ ժողովուրդի արժանաւորագոյն գրակ. տարաբախտ Պետրոս Դուրեանի անձին
եւ գործին նկատմամբ տածուած բուռն սիրոյ եւ հիացումի արդիւնք է այս համեմատ փորձը,
որ նպատակ ունի իր օկոբնատիպ գեղեցկութեան բերելու քննարկական մեծ քերական ան-
մահ ժառանգութիւնը, ի շահ եւ ի վայելում բոլոր այն սերունդներուն՝ որոնք բանաստեղ-
ծին հետ պիտի սիրեն, անոր նման պիտի հառաչեն ու անոր սեւ ճակատագրովը պիտի միտն,
միաժամանակ այցուելով կեանքի ու մահուան, ոչնչութեան եւ անմահութեան յախտեմական
ու անլուծելի խորհուրդներէն։

ԱՐԱՅ ԳԱՆՏՅԵԱՆ

ԻՂՁՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Երբոր ցօղին փաղփուն շիթերն գիշերուան
 Խոտի՝ թերթի՝ ծաղկի վըրայ կը շողան,
 Երկինքն երբոր աստղեր փալփիին գիշերը՝
 Յայտեն արցունք՝ կայծ իմ ցաւած աչերը։

Ի՛նչ, Հայաստան, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սեւ նոնի մ'ըլլալ՝ քեզ շո՛ւք տալ։

Զ'իս աստղագարդ երկին սփոփել չ'է կարող,
 Մասեաց սարին արտասուալից է նա ֆօղ,
 Ձեր յիշատակն ինծի համար հեշտագին՝
 Նըման կուսին սիրոյ առջի արցունքին։

Դամբա՛նք, աւե՛րք, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, Ձեզ քա՛ց տալ։

Երկաթ՝ շղթայ՝ զնդան՝ անդունդք ու վըհեր,
 Ամպրոպ ու շանթ, մահուան զանգակ ու ջահեր,
 Զ'է, չ'են կարող պահ մը Ձեր վառ յիշատակ
 Ծածկել սեւի ու սոսկումի՝ վէմի տակ։

Ազա՛տ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ հուր մ'ըլլալ եւ Ձեզ Հայո՛ւն տալ։

Զուարթ բնութեան այն կամարներն ծաղկահիւս,
 Բոյր՝ կայծ ու գեղ, նայուածք՝ ժրպիտ սիրուելոյս,
 Անուշ հովեր՝ արծաթ ալիք վըտակին
 Ձեր հուրն սրտէս պահ մը առնել չը կրցին։

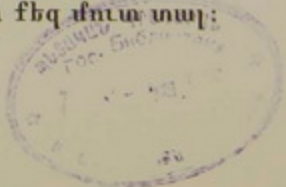
Փառա՛ց օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, պատրոյգ մ'ըլլալ այլ Ձեզ, ու լո՛յս տալ։

Արշալոյսին տժգոյն աստղեր երբ փալփիին,
 Գողտըր գեղգեղն վարդակարօտ բուլբուլին,
 Բնութեան դաշնակք, ո՛հ, չ'են կրնար նըւաներ
 Ձեր հառաչներն որով մոռնչեն նոնիներ։

Սե՛ւ սե՛ւ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, արիւն մ'ըլլալ եւ Ձեզ կարմի՛ր տալ։

Թերեւս ժպտին Մասեաց մըքին սարերը,
 Կամ արտասուին Սիպերիոյ սառերը,
 Բայց սեւ հոգիք ու սեւ նանկեր չ'են կրնար
 Խեղդել իմ ձայնս՝ փշրել փըշոտ իմ քընար։

Արդարութի՛ւն, քեզ մոռնա՛լ,
 Երբե՛ք, այլ սուր մ'ըլլալ՝ սրտեր քեզ մոռնա՛լ տալ։

Մինչ ցեփր գոչեմ, ձայներս մէկը չը լսեր,
 Հայն իւր ժանգոտ չղթան երբէ՛ք չը սարսեր...
 Բնաւ ինձ հետ իրաւունք ոչ թոթովեց,
 «Հայր չես» ծաղրեց, եւ ձայնը զիս չը թովեց.

Հա՛յ ու շղթայ, ձեզ մոռնա՛լ,
 երբէ՛ք, այլ շունչ մ'ըլլալ, ու ձեզ ոգի տալ:

Հարուստն ու կղեր թէ ազգ ըզգան եւ վառին,
 Թէ «Լոյս եւ Սէր» հայ սրտերուն մէջ թառին,
 Թէ հայութիւն երկնէ «Ազատ գաւակներ»,
 Թ'եղբայրութեան՝ սիրոյ վառին կըրակներ,
 Քնա՛րդ իմ, գեցեզ մոռանա՛լ,
 Ո՛չ, յետ շիրմիս քեզ ձայն ըլլալ, ու հայ լալ:

1869

ՍԻՐԵՑԷՔ ԶՄԻՄԵԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վեհ գագաթ
 Միշտ փալփոյզ, սիրոյ անշէ՛ջ հառագայթ,
 Դեռ կըսպասե՞ս թափել սրտից քու սըլաք.
 Զո՞ւ վ կը հըսկես, վեհ եւ անդո՞ւնդ, թէ կըմայթ,
 Որ սեւ ժայռից մէջ մարեցաւ այն բեկբեկ
 Բարբառն վըսեմ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Ծածկէ ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛յ,
 եւ թող խայտան ցաւոտ ոսկերք սեւ Յուդայ...:
 Ժանգոտ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
 Նոր կըրօնին հետ արեան ուղիք առին քայլ...
 Թնթանօթին առջի բոմբիւնն խեղդեց սէզ
 Զֆաղքը հագագ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մարդագոհով վատիկանի մըլխացին
 Ծխնելոյգէր, կամարքը «փա՛ռք» գոռացին,
 Փոխ-Քրիստոս Խաչն ըրին դաստակ կացինի՛,
 Սեւ դըրօշ մը ատելութեան արիւնի,
 Դարուց մոխրէն կամ ամպերէն յուսայ հէ՛ք
 Զրկեալն լըսել թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մինչ ց'ե՞րբ գոչեմ, ձայներս մէկը չը լըսեր,
Հայն իւր ժանգոտ շղթան երբէ՛ք չը սարսեր...
Վայրկեան մ'ինձ հետ դեռ իրաւունք չ'ընթովեց,
Հայն գ'իս ծաղրեց, եւ ձայն մը գ'իս չը թովեց:

Դեռ կը գոչեմ Ձեզ, Հայե՛ր,
Որ դամբանիս մէջ չը լըսեմ Ձեր վայեր:

Հարուստն ու կոյեր թէ ազգ ըզգան ու վառին,
Թէ «լոյս եւ սէր» Հայ սրտերուն մէջ թառին,
Թէ լուսոյ դարն երկնէ «ազատ գաւակներ»,
Թ'եղբայրութեան՝ սիրոյ վառին կըրակներ,
Թէ եւ ըլլամ ես մեռել,
Դամբանէս դուրս կ'նետուիմ ԱԶԱՏ Հայն տեսնել:

1869

ՍԻՐԵՑԷՔ⁽¹⁾ ԶՄԻՄԵԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վեհ գազաթ
Միշտ փալփըլող,⁽²⁾ սիրոյ անշէ՛ջ նառագայթ,
Դեռ կըսպասե՞ս⁽³⁾ թափել սրտից⁽⁴⁾ փու սըլափ:
Զ'ո՞վ կը հըսկես, վիհ եւ անդո՞ւնդ թէ կըմալսփ.
Ո՞ր⁽⁵⁾ սեւ ժայռից մէջ մարեցաւ այն բեկբեկ
Բարբառն վըսեմ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

⁽⁶⁾Ծածկէ ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛յ,
Եւ թող խայտան ցաւոտ ոսկերք սեւ Յուդայ...:
Ժանգոտ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
Նոր կրօնին հետ արեան հեղեղն առաւ փայլ...
Թնդանօրին առջի բումբիւնն խեղդեց սէզ
Զհագագըն փաղցր թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մարդագոհով վատիկանի մըխացին
Ծխնելոյգֆը, կամարֆը «փա՛ռֆ» գոռացին,
Փոխ-Քրիստոսֆ խաչն ըրին դաստակ կացինի՝
Սեւ դըրօշ մը ատելութեան արիւնի.
Դարուց մոխրէն կամ ամպերէն յուսայ հէֆ
Զրկեալն լըսել թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

(1) էֆս. ՍԻՐԵՑԷՔ: (2) էֆս. փալփըլող: (3) էֆս. կ'սպասե՞ս: (4) էֆս. սրտից:
(5) էֆս. Ո՞ր: (6) էֆս. Այս եւ հետագայ տուեցը կը պակսին, անշուշտ իբր հետեւանք հա-
միտեան գրաւմնութեան արգելին:

Տնանկին դամբանը կ'անհետի ոտնակոխ,
Տրնակին մէջ մարի առկայծ կանքեղն հող,
Այն մութին մէջ նօթի տրդեկ կը հեծեն,
Դղեակըն խրախ մինչեւ լոյս ջահ կը հիւծեն,
Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սրբարշաւ,
Հէֆին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջաւ...

Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար՝
Որ գեղ՝ ծաղիկ՝ արցունք ու փառք չը ֆանջնար՝
Նորա ցուրտ գոգն աղփատը սոսկ կ'ըստփփի,
Հոխն եւ տընանկ պատանքին մէջ կ'ըլլան մի.
Կայծակնաքեւ քէ մըռընջեն մըրըրիկներ
Թէ «սիրեցէ՛ք գ'իրար», հէֆն հոս չեն սիրեր:

1869

ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻՒԼ

Դժգոյն գիշեր մ'էր ֆաղցրաբոյր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերք «սիրոյ վերքք» ցոլային,
Դեղնած ու չոր քերթից՝ լուսինն իր բեկբեկ
Շողքը ցօղէր ամրան վարսիցն աղէբեկ.
Շամբերուն մէջ կը սողոսկեր ուղիս մ'անհետ,
Կայծեր՝ աստղեր կը խաղային ալեաց հետ,
Սիւզը խաղար տերեւներուն հետ քեքեւ,
Կը շոյէր գլուխս՝ այրած ֆակատս վառէ քեւ,
Նա իր շնչովն իս գոհ ընել կը կարծեր,
Բայց կ'արծարծեր, ո՛հ, իմ սիրոյն բիւր կայծեր...
Ոգի մ'անցաւ սրտէս քողուց հոն ըստուեր,
Աստեղց բոյլ մը... միայն գիտեն զայս աստղեր...:
Համբոյրի մը յիշատակն էր սիւզին շունչ,
Իր դողդոջ ձայնն՝ տերեւներուն սա շըշունչ.
Գունատ ֆակտին տխրիկ պատկերն այս լուսին...
— Ո՛հ, կեանք պէտք է տալ՝ սիրտ տրուի քէ կուսին:
Կը սիրէ նէ, նայուածքին մէջ կը քողմի.
Ո՛հ, ի՞նչ է նէ — ձիւնով շաղուած մի անդրի,
Վըսեմ ֆակտին վըրայ գոյգ մը աստղեր վառ՝
Եթէ սիրէ՝ հալի, ք'ատէ՝ կտրի սառ...:
Լոկ հուր աչեր՝ ժրպիտ՝ արցունք տեսի նալ.

Տնանկին⁽⁷⁾ դամբանը կ'անհետի ոտնակոյս,
Տընակին մէջ մարի առկայծ կանթեղն հող,
Այն մութին մէջ նօթի տըղեկէ կը հեծեն,
Գղեակըն⁽⁸⁾ խրախ մինչեւ լոյս ջահէ կը հիւծեն,
Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սըրարչաւ,⁽⁹⁾
Հէֆին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջաւ...

Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար՝
Որ գեղ՝ ծաղիկ՝ արցունք ու փառք չը ֆանչնար՝
Նորա ցուրտ գոգն աղֆատը սոսկ կ'ըսփոփի,
Հոյսն ու տընանկ պատանին⁽¹⁰⁾ մէջ կ'ըլլան մի-
կայծակնաքել քէ մըռընչեն մըրըրիկներ
Թէ «սիրեցէ՛ք գ'իրար», հէֆն հոս չեն սիրեր:

1869

ՊԵՏՔ Ե ՄԵՌՆԻՆԼ⁽¹⁾

Գժգոյն գիշեր մ'էր ֆաղցրաբոյր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերթ «սիրոյ վերքէ»⁽²⁾ ցոլային.
Դեղնած ու չոր քերթից՝ լուսինն իր⁽³⁾ բեկրեկ
Շողքը ցօղէր ամրան վարսիցն աղէքեկ.
Շամբերուն մէջ կը սողոսկէր ուղիս մ'անհետ,
Կայծեր՝ աստղեր կը խաղային ալեաց հետ.
Սիւզը խաղար տերեւներուն հետ քերել,
Կը շոյէր գլուխս՝ այրած ֆակատս վառէ⁽⁴⁾ քել,
Նա իր⁽⁵⁾ շնչովն իս գահ ընել կը կարծէր,
Բայց կ'արծարծէր, ո՛հ, իմ սիրոյն բիւր կայծեր...
Ոգի մ'անցաւ սրտէս՝ թողուց հոն ըստուեր,
Աստեղց բոյլ մը ... միայն գիտեն գ'այս աստղեր...:
Համբոյրի մը յիշատակն էր սիւզին շունչ,
Իր դողդոջ ձայնն՝ տերեւներուն սա շըշունչ.⁽⁶⁾
Գունատ ֆակտին տխրիկ պատկերն այս լուսին...
—⁽⁷⁾Ո՛հ, կեանք պէտք է տալ՝ սիրտ տրուի քէ կուսին:
Կը սիրէ նէ, նայուածքին մէջ կը քառմի.⁽⁸⁾
⁽⁹⁾Ո՛հ, ի՞նչ⁽¹⁰⁾ է նէ — ձիւնով շաղուած մի անդրի,
Վըսեմ⁽¹¹⁾ ֆակտին վըրայ⁽¹²⁾ գոյգ մը աստղեր վառ՝
Եթէ սիրէ՛ հալի, ք'ատէ՛ կտրի⁽¹³⁾ սառ...:
Լոկ հուր աչիւր՝ ժըպիտ՝ արցունք տեսի նալս.

(7) Էֆս. Տընանկին: (8) Էֆս. Դըղեակըն: (9) Էֆս. Ժխորով կ'անցնի սըրարչաւ:

(10) Էֆս. պատանին:

(1) Էֆս. ՊԵՏՔ Ե ՄԵՌՆԻՆԼ: (2) Էֆս. Վերք: (3) Էֆս. Խոր: (4) Ա. տետրակին մէջ՝ չգարչէ: (5) Էֆս. Խոր: (6) Էֆս. Միջակետը կը պակսի: (7) Էֆս. Գծիկը կը պակսի: (8) Էֆս. Կը քառմի: (9) Էֆս. Գծիկ մը դրուած: (10) Էֆս. Ի՛նչ: (11) Էֆս. Վսեմ: (12) Էֆս. Վըրայ: (13) Էֆս. Կտրի:

կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզզաց սիրաբալս,
 Սիրոյ մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խօսք,
 Դողդոջ ու գիրկ՝ պաղ ձեռք մ'ըզզաց ձեռքը սոսկ.
 Թեւերուս մէջ լոյս մը՝ հով մը մարեցաւ.
 Էակ չ'էր նէ, այլ սէր՝ հուր՝ շունչ՝ ժըպիտ՝ ցաւ.
 Գոհար աչեր՝ վարդ այտ՝ այլ ինքն էր քախիծ.
 Այն գիսաւոր աստղէն «քար մը» մընաց ինձ...
 Յիշատակ մը՝ գերեզման մը... սո՛ւրբ սափոր՝
 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընէ միշտ քափօր...
 Երանի՜ր թէ ըլլամ ես շիթ մ'արտասուի
 Եւ անհետիմ դամբանիդ փով սիրասուզ.
 Իցի՜ւ թէ խոտ մ'ըլլամ ու ես ցամփիմ հոտ,
 Ծաղիկ կ'ըլլամ՝ բայց առանց փեղ չ'ունիմ հոտ.
 Լոյս թէ մութ՝ փուն՝ շուքդ պիտի չ'անհետի,
 Հառաչելով ուշ պիտ' ըլլամ ոսկր ուղի,
 Շիրմիդ վարդը չը թռումս՝ փեղ գրկեմ ես...
 «Կեանք կուտաս, սիրտ թէ տաս» ըսեն ետեւէս:

1869

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սրգալի սեւ սեւ նոնեաց ետեւէն
 Արշալոյսին շող մեզի «Լո՛յս» կ'աւետեն,
 Խուսեց խաւարն, փողփողէ լոյս արեւուն
 Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն,
 Փըլատակաց մըքին խորքէն կուգայ ձայն
 Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...
 Ձայն տըւողը չ'է՛ ըստուեր,
 Հուր ներշնչող չ'է՛ն աստղեր,
 Եղբայրութեան է հուր ձայն,
 Հայը սիրող Հա՛յն է այն:

Նա գիշերուան հետ ազգ խոկաց ու լացաւ,
 Եւ արեւուն սըլաֆաց հետ կրակ դարձաւ,
 Հողմոց թելով միշտ սըլացաւ հայկարան,
 Տիգրիսի հետ թրջեց աւերք տխրական.
 Հայաստանի՜ եղբայրութեան սիրահար,
 «Հայ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:

Աւարայրի նա վարդին

Սոխակն եղաւ տրտմագին,

«Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդէն

Վասա՛կն ելաւ դամբանէն:

կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզգաց սիրաբախ,
 Սիրոյ մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խօսք,
 Դողդոջ ու գիրգ՝ պաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքս⁽¹⁴⁾ սուկ.
 Թեւերուս մէջ լոյս մը՝ հով մը մարեցաւ.
 Էակ չ'էր նէ, այլ սէր՝ հուր՝ շունչ՝ ժրպիտ՝ ցաւ.
 Գոհար աչեր՝ վարդ այտ՝ այլ ինքն էր քալսիծ.
 Այն գիսաւոր աստղէն «քար մը» մընաց ինձ...
 Յիշատակ մը՝ գերեզման մը... սո՛ւրբ սափոր՝
 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընէ միշտ քափօր...:
 Երանի՜ քէ ըլլամ ես շիք մ'արտասուք
 Եւ անհետիմ դամբանիդ քով սիրասուգ.
 Իցի՜ւ քէ խոտ մ'ըլլամ ու ես ցամփիմ հող,⁽¹⁵⁾
 Ծաղիկ կ'ըլլամ՝ բայց առանց քեզ չ'ունիմ հոտ.⁽¹⁶⁾
 Լոյս քէ մուր՝ քուն՝ շուքդ պիտի չ'անհետի,
 Հառաչելով ուշ պիտ' ըլլամ ոսկր ու դի,
 Շիրմիդ վարդքը⁽¹⁷⁾ չը թողմած քեզ գրկեմ⁽¹⁸⁾ ես...
 «Կեանք կուտաս՝ սիրտ քէ տաս» ըսեն ետեւէս:

1869

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սըզալի սեւ սեւ նոնեաց ետեւէն
 Արշալոյսին շողք մեզի «Լո՛յս» կ'աւետեն,
 Խուսեց խաւարն, փողփողէ լոյս արեւուն
 Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն.
 Փըլատակաց մըթին խորքէն կուգայ ձայն—
 Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...
 Զայն տըռռը չ'է՛ ըստուեր,
 Հուր ներշնչողք չ'են աստղեր,
 Եղբայրութեան է հուր՝ ձայն,
 Հայը սիրող Հա՛յն է այն:

Նա գիշերուան հետ ազգ խոկաց ու լացաւ,
 Եւ արեւուն սըլաֆաց հետ կրակ դարձաւ,
 Հողմոց թելով միշտ սըլացաւ Հայկարան,
 Տիգրիսի հետ քրջեց աւերք տխրական.
 Հայաստանի՜ եղբայրութեան սիրահար
 «Հա՛յ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:
 Աւարայրի նա վարդին
 Սոխակն եղաւ տրտմագին,
 «Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդէն
 Վասա՛կն եղաւ դամբանէն:

(14) Է.Բ. ձեռքը: (15) Է.Բ. հոտ: (16) Է.Բ. Միջակեղը կը պակսի: (17) Է.Բ.

Վարդը: (18) Է.Բ. գըրկեմ:

Նա իրաւունք՝ ազատութիւն գոչեց յար,
 Փոշոտ ու խոնջ ոտքերն նետեց, ուր Հայ կար.
 Ուր որ Հայ կար, ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
 Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ եւ հուր դրկեց հոն,
 Բոցաբլուիչ Հայէ առ Հայ նա բըռաւ,
 Հարուած՝ ցաւ՝ դաւ սէրն խեղդելու չ'եղան բաւ:
 Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
 Այլ կուրծն ունէր հայ՝ խաչ՝ հուր.
 Կը հազնէր սեւ ու գրգլեակ,
 Նա գո՛ւթ ունէր, ո՛չ քրտակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց,
 Հայն գ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թօքվեց.
 Բանտ՝ կախաղան՝ ախոր՝ Սիպիր եւ սուսեր.
 Զը կրցին ձայնն մարել՝ խեղդել իր յոյսեր.
 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասեաց սար
 Նա սիրտն ըրաւ հայրենայուշ գոռ քրնար:
 Արդ հայրենեաց մեր շնչիկ՝
 Հով մը կուգայ անուշիկ՝
 Վառ փակատուց այցելու,
 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թեւեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց նակատ,
 Եկո՛ւ օգնել տրկար Հայուն ապարախտ,
 Հո՛ւր հայրենեաց, եղբայրութեան դու հազա՛գ,
 Քրնարահար Հայու մը իդձ քեզ հրեշտակ.
 Վէս վռափորին ալիք ըզքեզ բարեւեմ,
 Յրուէ՛, սեւ ձեռք, սեւ ամպ, Հայոց արեւէն:
 Արտօսը ու փրտոյ թող փալփին՝
 Զերթ աստղեր հայ երկնփին,
 Եւ սորվեցուր Հայուն դու
 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասուաթոր՝ քե՛զ կը նային հայ աչեր,
 Սեւ շղթաներ քեզ ցոյց կուտան գոռ փաշեր,
 Մըշոյ կտրինք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
 Հայն ու դամբանն՝ տանարն՝ հիւղակն՝ Հայաստան.
 Թո՛ղ փլատակաց մոխրէն յառնեն յիշատակք,
 Մութ մենաստանք վերափայլեն նախնի փառք...
 Լո՛յս, Լո՛յս տեղան ամեն տեղ,
 Գիտութիւն, Լո՛յսն հայ աստեղ,
 Լո՛յս հիւղակին, Լո՛յս վրէին,
 Լո՛յս հայ փառաց շէջ ջահին:

Ահա սրանայ մեզ ապագայ բոցագէս,
 Մեր հայրենի աւերակաց տալ լոյս վէս.
 Հարկ չ'են մեզի նիգակ եւ սուր ու վառօդ.
 Իրաւունքի՝ սիրոյ՝ լուսոյ ենք կարօտ.

Նա իրաւո՛ւնի՛ք՝ ազատութի՛ւն գոչեց յար,
 Փռշոտ ու խոնջ ուտեքն նետեց ուր Հայ կար,
 Ուր որ Հայ կար ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
 Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ եւ հուր զրկեց հոն.
 Բոցաթրուիչ Հայէ ի Հայ նա թրստ,
 Հարուած՝ ցաւ՝ դաւ սէրն խեղդելու չ'եղան բաւ:
 Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
 Այլ կուրծն ունէր Հայ՝ խաչ՝ հուր:
 Կը հազնէր սէր եւ գրգիւնակ,
 Նա գո՛ւթ ունէր, ո՛չ քրսակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց.
 Հայն գ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թօթվեց.
 Բանտ՝ կախաղան՝ ախար՝ Սիպիր եւ սուսեր
 Զը կրցին ձայնն մարել՝ խեղդել իր յոյսեր.
 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասեաց սար.
 Նա սիրտն ըրաւ հայրենայուշ գոռ քրնար.
 Արդ հայրենեաց մեր շնչիկ՝
 Հով մը կուգայ անուշիկ՝
 Վառ նակատուց այցելու,
 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թեւեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց նակատ,
 Եկո՛ւ օգնել տրկար Հայուն ապաքալստ,
 Հո՛ւր հայրենեաց, եղբայրութեան դու հազա՛գ,
 Քրնարահար Հայու մը իդձ քեզ հրեշտակ.
 Վէս Վոսփորին ալիք ըզքեզ բարեւեն.
 Յրուէ՛ սեւ ձեռք՝ սեւ ամպ Հայոց արեւէն.
 Արտօսը ու փրտդ թող փալվիլին՝
 Զերթ աստղեր Հայ երկնփին,
 Եւ սորվեցուր Հայուն դու
 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասուաթոր՝ քե՛զ կը նային Հայ աչեր,
 Սեւ շղթաներ քեզ ցոյց կուտան գոռ փաջեր,
 Մըշոյ կտրիւնք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
 Հայն ու դամբանն՝ տանարն՝ հիւղակն՝ Հայաստան:
 Թո՛ղ փլատակաց մոխրէն յառնեն յիշատակք,
 Մութ մենաստանք վերափայլե՛ն նախնի փառք...

Լո՛՛յս, լո՛՛յս տեղան ամէն տեղ,
 Գիտութի՛ւն, լո՛՛յսն Հայ աստղ,
 Լո՛՛յս հիւղակին, լո՛՛յս վրիին,
 Լո՛՛յս Հայ փառաց շէջ ջահին:

Ահա սրանայ մեզ ապագայ բոցազէս,
 Մեր հայրենի աւերակաց տալ լոյս վէս.
 Հարկ չ'են մեզի նիգակ եւ սուր ու վառող.
 Իրաւունքի՛ սիրոյ՝ լուսոյ ենք կարօտ.

Եղբայրութեան Հայն կը յենու, ո՛չ թագի,
Բռնէ՛ ձեռքէն որ շունչ առնէ եւ հոգի.

Եւ ալ մոռնայ հայկազն հէ՛ք

Հին հարուածներն ու խոր վէրք.

Եւ սիրտք ի տրոփ որոտան

— Կեա՛ց միշն ՀԱՅՐԻԿ ԽՐԻՄԵԱՆ:»

1869

Ի ԴԻՄԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՞վ է որ գայ մեզ՝ ճեղքած օդն՝ ալին,
Հակատն գոհարք՝ աստեղք կը փայլին.

Թագաւո՞ք մ'է Հայ, որ ցատկեց շիրմէն,—

Ո՛չ, դէմքը վառողք արցունք ըսպի են.

Նա կ'արհամարհէ ծիրանի՝ փառքեր,

Նա սեւ է հագեր:

Նա մեր հայ եղբարց արցունքն է քաւեր,

Յոյց կուտայ մեզի արիւն ու աւեր,

Դիցա՛զն մ'է, որ դո՛ւրս թըռաւ դամբանէն,

Ո՛չ, թուր չ'է՛ ձեռքն՝ այլ խաչ բռներ արդէն,

Զը ցայտեր աչքէն շանթեր, այլ սէ՛ր՝ գո՛ւր.

Դողայ անկէ՛ Բուրդ:

Նա կուգայ Հայոց մարգերէն կարմիր,

Ազատեց Բրդէն Հայը վշտակիր,

Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղթող,

Հնչեցուց ի Հայս ազատութեան փող,

Տեսէ՛ք, քուրճ հագեր, կարծես եմք դրակ,

Բայց սիրտն է կըրակ:

Դայ Մասեաց սարէն՝ նա ձախն ու աջը

Մովսէսի քրնարն՝ Ղեւոնդի խաչը,

Ասողի մը նայուածք, քրնարի մը ձայն,

Աղեաց խորերէն կը սիրէ նա Հայն,

Դեռ չը նանչցա՞ք գ'այն, նակա՛տք վշտակոծ,

Հրեշտակն է Հայոց:

Ահա կը հնչէ նորա հետ սըրինգ,

Արձագանգ կուտան Հայոց դաշտք՝ լերինք,

Երթանք իր շուրջը, Հայե՛ր արտալած,

Զը խարեր՝ մատներն նա մեզ օտարաց,

Զը սիրեր ոսկի՝ փառք ու վատ մարդիկ,

Հայուն է Հայրիկ:

Եղբայրութեան Հայն կը յենու, ո՛չ քագի,
Բռնէ ձեռքէն որ շունչ առնէ եւ հոգի.

Եւ ալ մոռնայ հայկազն հէֆ
Հին հարուածներն ու խոր վերք.

Եւ սիրտք ի տրոփ որոտան

— Կեա՛ց միշտ, ՀԱՅՐԻԿ ԽԸՐԻՄԵԱՆ:»

1869

Ի ԴԻՄԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՞վ է որ գայ մեզ նեղած օդն՝ ալին,
Հակոթին վրայ գոհարք՝ աստեղք կը փայլին.

Թագաւոր մ'է Հայ որ ցատկեց շիրմէն,—

Ո՛չ, դէմքը վառողք արցունք՝ ըսպի եմ.

Նա կ'արհամարհէ ծիրանի՝ փառքեր,

Նա սեւ է հագեր:

Նա մեր Հայ եղբարց արցունքն է փառք,

Յոյց կուտայ մեզի արիւն ու աւեր,

Դիւցա՞ղն մ'է որ դո՛ւրս քրոսա դամբանէն,

Ո՛չ, քուր չ'է ձեռքն՝ այլ խաչ բռներ արդէն,

Զը ցայտեր աչքէն շանքեր, այլ սէ՛ր՝ գո՛ւթ.

Դողայ անկէ Բուրդ:

Նա կուգայ Հայոց կարմիր մարգերէն,

Ազատեց Բրդէն հէգ Հայ գերիներն,

Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղքող,

Հնչեցուց ի Հայս ազատութեան փող,

Տեսէ՛ք, քուրձ հագեր, կարծես ինք դիակ,

Բայց սիրտն է կըրակ:

Գայ Մասեաց սարէն՝ նա ձախն ու աջը

Մովսէսի քննարն՝ Ղեւոնդի խաչը,

Ասողի մը նայուածք, քննարի մը ձայն,

Աղեաց խորքերէն կը սիրէ նա Հայն.

Դեռ չը հանչցա՞ք գ'այն, հակա՛տք վշտակոծ,

Հրեշտակն է Հայոց:

Ահա կը հնչէ նորա հեշտ սրբինգ,

Արձագանգ կուտան Հայոց դաշտք՝ լերինք,

Երբանք իր շուրջը, Հայե՛ր արտալաճ,

Զը խաբեր՝ մատներն նա մեզ օտարաց,

Զը սիրեր ոսկի՝ փառք ու վատ մարդիկ,

Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դըրած սրգաւոր սրեմ,
 Չը քափիր ֆակտէն դեռ ալիք վըսեմ,
 Բայց դէմքին վրայ կանուխ եմ փքքած
 Անցքի ու վշտի խորշումներ միշտ քաց.
 Միակ վարձք մ'ունի՝ այն է կոչել զ'ինք,

«ԽԸՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

1869

ՀԱՅՐԻԿՆ ԻՆՅՈՑ

Փութա՛, հովուապե՛տ, սիրող յար ազատ՝
 Հարազատ,
 Փարատի՛ սեւ ամպ, փայլի՛ արդ արեւ,
 Արդարեւ,
 Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք ֆայլ
 Առ նենգ գայլ,
 Յըցո՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչե՛ր յ'արօտ մի՝
 Յար հոտ մի:
 Ճանկեր արիւնոտ կուրծ մեր քափ առինք,
 Թափառի՛նք,
 Եկո՛ւ, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
 Ազգ ա՛ս էր:
 Դու գըթոտ նըման երկնի հայրիկին՝
 Յայր՝ ի կին՝
 Յ'որոց եւ յ'ալիս սփռէ՛ լոյս եւ սէր,
 Լո՛յս եւս, է՞ր
 Յաւի՛ չը զարթնու հրնուած յ'այգուն յ'այն
 Յա՞յ, բուն հայն:
 Սոխակ մ'էիր մերք ի նոնս, լ'երգերդ՝
 Վէրքերդ
 Առած բիրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՞ն, չէ՛ ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրոյ՝ հոգւոյ ձա՛յն,
 Յ'ոգւոց հա՛յն
 Հանեց՝ վառեցաւ ձայնէդ՝ իմացաւ
 Հիմա ցաւ.
 Քե՛զ խնդրէ Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛
 Ամբողջ է.
 Արդ ըսէ՛ Հայուն, ըրէ՛ ազդ անոր
 Աստանօր.
 Ես կարօտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 Ձեք գերի,
 Եղբարքն ազատե՛լ, լո՛յս տալ ի Մասիս,
 Ի մաս յ'իս

Գլխիկը դրած սրգաւոր սրբեմ,
 Ձը քափիր ֆակտէն դեռ ալիք վըսեմ,
 Բայց իր դիմաց վրայ կանուխ եմ փքքած
 Անցքի ու վշտի խորշումներ միշտ քաց.
 Միակ վարձք մ'ունի՝ այն է կոչել գ'իմք

«ԽԸՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

1869

ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՑ

Փութա՛, հովուապե՛տ, սիրող յար ազատ՝
 Հարազատ,
 Փարատի՛ սեւ ամպ, փայլի՛ արդ արեւ
 Արդարեւ,
 Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք ֆայլ,
 Առ նենգ գայլ
 Յըցո՛ւր ցուպդ, հայերն կանչե՛ր յ'արօտ մի՛
 Յար հօտ մի՛:
 Ճանկեր արիւնտ կուրծ մեր քափ առինք,
 Թափառի՛նք,
 Եկո՛, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
 ազգ ա՛ս էր:
 Դու զըքոտ նըման երկնի հայրիկին՝
 Յ'այր՝ ի կին՝
 Յ'օրոց եւ յ'ալիս սփռէ՛ լոյս եւ սէր,
 Լո՛յս եւս, է՞ր
 Յաւի՛ չը գարթնու հրնուած յ'այգուն յ'այն
 Յա՛յ, ֆուն Հայն:
 Սոխակ մ'էիր մերք ի նոնս, լ'երգերդ՝
 Վէրքերդ
 Առած բիրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՛ն, չ'է՛ ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրոյ՝ հոգւոյ ձա՛յն,
 Յ'ոգւոց Հայն
 Հանեց՝ վառեցաւ ձայնէդ՝ իմացաւ
 Հիմա ցաւ.
 Քե՛զ խնդրէ Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛,
 Ամբողջ է.
 Արդ ըսէ՛ Հայուն, ըրէ՛ ազդ անոր
 Աստանօր.
 — Ես կարօտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 Ձեր գերի
 Եղբարքն ազատե՛լ, լո՛յս տալ ՚ի Մասիս,
 Ի մաս յ'իս

Առնել իմ նախնեաց արիւն արտառւէն,
 Արդ սուգէն
 Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով յաւէտ իս
 Յ'աւետիս.
 Յանկամ, որ Հայք ինձ ըսեն ա'հ, յամայր
 «Ահա՛ մայր».
 Այս իմ վերջին տենչ, միշտ հետք Հայկայ կա՛ն
 Հայկական:

1869

ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Արի՛ք, որդի՛ք Արարատեան,
 Նըսեմ հակառակ ցայտե՛ն թող շանք,
 Դողդոջ ձեռաց մէջ սուր ցոլա՛ն,
 Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
 Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,
 Հայք բա՛ւ լացին.
 Մեռնի՛նք Մասեաց շուքերուն տակ,
 Յաւէրժ կանգնե՛նք յաղթանակ.
 Օ՛հ, ազա՛տ ըլլանք
 Եւ Հայաստան մեր,
 Թող տա՛ն արձագանգ
 Մասիք անվեհեր.
 Մեռնի՛նք յ'Արտագ՝ Տղմուտի մօտ՝
 Ուսկից ծագի՛ մեզ առաւօտ:
 Մեր սուսերց փայլէն
 Սասանին Սասանք,
 Մեր ամեն քայլէն
 Ծագի յաղթանակ:

1869

Առնել իմ նախնեաց արիւն արտաւելն.

Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով յաւէտ իս՝
Արդ սուգէն

Յանկամ որ Հայք ինձ ըսեն. Ա՛հ, յամայր
Յ՛աւետիս.

«Ահա՛ մայր».

Այս իմ վերջին տենչ, միշտ հետք Հայկայ կա՛ն
Հայկական:

1869

ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Արի՛ք, որդի՛ք Արարատեան,
Նըսեմ հակաւոք ցայտի՛ն բող շանք,
Դողդոջ ձեռաց մէջ սուր ցլան,
Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,
Հայք բաւ լացին.

Մեռնի՛նք Մասեաց շուքերուն տակ,
Յաւերժ կանգնեն յաղթանակ.
Օ՛րն, ազա՛տ ըլլանք
Եւ Հայաստան մեր,
Թող տա՛ն արձագանգ
Մասիք անվեհեր.

Մեռնի՛նք յ՛Արտազ՝ տղմուտի մօտ՝
Ուստի ծագի մեզ առաւօտ:
Մեր սուսերց փայլէն
Սասանին Սասանք,
Մեր ամեն քայլէն
Ծագի յաղթանակ:

1869

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

(Շար. 1)